

Olsmessa och Torsblot.

Af

N. E. Hammarstedt.

När Erik ger ax, ger Olof kaka» är ett ännu allmänt förekommande svenskt talesätt, hvilket dock torde förskrifva sig från en tid, när dessa bemärkelsedagar i själfva verket inföllo något senare än i vår nuvarande kalender. Äfven andra gamla uttryck vittna om Olsmessotidens betydelse såsom ingående skördetid. Sålunda talas både i Sverige och i Finland om »Olsmessekroken» såsom en bondens pröfvotid, då det gamla sädesförrådet tryter och det nya med otålighet emotses. Det smäländska rimmet »Ola med sin knoga körer bonden på loga» intygar detsamma, men förutsätter samtidigt, att skörden redan begynt, lämnande räddning ur svårigheten.

Märkligt är att detta åtminstone för oss tidiga skede af skördearbetet varit förbundet med en skördefest. Af Gustaf Vasas bref af år 1541 till Ölands allmoge finner man, att där då varit vanligt att vid eller omkring Olsmessetid »fara omkring landet och dricka gästabud och kyrkomessa med hvarandra».

Ännu närmare vår tid har hos finnarna Olsmessodagen bibehållit sig såsom en skördehögtid. Gananders *Mythologia Fennica*¹ förmäler (s. 65) om Olofsdagen, *Ollin päivä*, att då slaktades och åts *villavuona*,² ett oklippt lamm från våren, när skörden slöts. Här framhålles således uttryckligen, att i Finland Olofsfesten hölls för lyckad skörd. Då fåret inbars, skulle med al- och grankvistar vatten stänkas på tröskeln. Till denna högtid tillreddes äfven öl och bränn-

¹ Åbo 1789.

² Af *villa* ull och *vuona* lamm.

vin. Innan någon fick smaka på anrättningarna, skulle något utgjutas i vrån vid bordsbänken och på stuggolfvet samt i *aatto-koivu*,¹ en helig björklund, eller ock under det på midsommaraftonen på gården resta midsommarträdet. Den som Olofsdagen inbärgade foder åt boskapen skulle bli hemsökt af björnen.

Äfven de till Sverige invandrade finnarna hafva firat Olofsdagen, hvilken sed de för omkring trehundra år sedan tydligen medfört hit från sitt gamla hemland. I en den 25 oktober 1774 uppsatt skrifvelse² förmåler prosten T. Westbladh i Orsa därom följande. »De hafva ock för sed, at hålla en fest olofsmessodagen med en gumses aldeles förtärande, såsom i Rätvik, Säfsnäs eller Nås finmark etc. En finne från Liusnarsberg har jag ock hört efven tala om helgonmesstacka, som den dag på en gång skulle upätas, och hade jag tänkt sådant vara en likhet med judarnes påskalamb, men finner det icke så vara. De nu lefvande veta icke mer än at de hafva den sed från förfäderna, utan någon synnerlig betydelse: men så har jag funnit at denna olofsmessofest skal vara en åminnelse af konung Olof den helige, och skola ceremonierne vid vesterdals finarnes fordna högtidlighet med olofsmessogumsen varit följande, nembl. En gumse utan vank afskildes här til någon tid förut, doch utan afseende på färg svart eller hvit etc. hölts på god bet, slagtades aftonen näst för olofsdag; köttet saltades, alt samans dels koktes dels stektes, på en gång til tidelig middagsmåltid, dagen derpå frambars på bordet tillika med en deraf tilredd soppa och förtärdes på den måltiden. Der hushållet ej var så talrikt at det inom sig mägtade förtära tilredningen, böds gäster til hielp. Drickat til denna högtid brygdes någon tid förut och tunnan slogs straxt igen, öppnades icke förrän på den dagen, då bordet fådt sin matredning. Brödet bakades olofsmessoaftonen. Et vist mått afskildes förut, både til bröd och dricka. Intet smakades deraf förr än det inkommit på bordet; icke ens tillåtit, at vid qvarnen under förmalningen smaka hvarken miöl eller malt som dertil var anslaget.³

¹ *aatto* helgdagsafton, *koivu* björk.

² Orig. i Orsa kyrkoarkiv. För kännedomen om denna intressanta urkund, som är femton år äldre än Gananders anf. bok, har jag att tacka lektor Abr. Ahlén.

³ Samnta sak omtalas af Ganander för kekrifesten (allhelgonadag).

Husbonden i huset skar och delade köttet til alla bordsgästerna, sedan han det sielf förut smakat. Han var och den förste, som smakade drickat, och drack så gästerna gemensamt til, men när han i det ärendet tog drickskärilet ansågs såsom en nödvändighet, at först afhålla några droppar dricka utur kärilet under bordet. Var någon spelman för handen spardes icke violsträngarne. Ifrån alt arbete hvilades hela dagen. En del hushåld hafva efven frät jemte olofsmessodagen, mårtensdag; en del ock både Mårtens- och Carimässodagarne på lika sätt; men Olofsdag har varit den högtideligaste. Detta har varit det allmänne och mäst öfliga sättet. Det nekas intet, at ju somliga hushåld tillagt några fåfångor, såsom at hålla måltiden i fähuset,¹ at gifva hvarje deras kreatur smaka af maten och drickat etc. men af de förnuftigare och sedigare finnar har sådant blifvit med föragt ansedt. Nuförtiden är denna gumsebögtiden nästan aldeles utur bruk i Nås finmark.»

Så långt denna i flera hänseenden märkliga skildring, hvilken oafkortad anförts. Här möter en ålderdomlig företeelse, nämligen ett kultbröd, som icke omnämnes på det ofvan anförda stället hos Ganander. Emellertid är det alldeles otvifvelaktigt, att samma kultbröd finnes omtaladt äfven hos denne, ehuru på ett annat ställe i hans bok (s. 91). Där omnämnes nämligen ett stort bröd, *toukoleipä* (såkaka), »som bakas i Julii månad Ukko, åskan eller Thor, til heders; men brytes ej, utan förvaras i sädesbingen tils vårsåningen följande år, och då med vissa cæremonier utdelas gårdfolket at äta af».

Tyvärr har jag icke varit i tillfälle att inhemta min sagesman dr V. Rantasalos åsikt om följande, men samhörigheten med det ofvan omtalade kultbrödet synes mig så i ögonen fallande, att jag icke tvekar att påpeka densamma. Enligt hvad dr R. haft vänligheten meddela mig bakas i Marttila socken i egentliga Finland på hösten ett stort rågröd på ett halft lispunds vikt, hvilket sedan förvaras till julaftonen. Då, och sedan hvarje helgdag ända till kyndelsmessan, framställes det på bordet, dock utan att något där af

¹ I Leksands socken har det till julen bakade julkorset på tjugondagjul högtidligt förtärts ute i färkätten. I Karelen förtärdes på allhelgonadagen en malträtt (*mämmi*) på samma rituella sätt i fähuset.

förtäres. Först på våren, när man hemkommit från sådden, brytes kakan och fördelas mellan dem, som deltagit i detta arbete.

Egendomligt för denna kaka är, att man, innan hon gräddas, däri intrycker märken af alla gårdens nycklar. Att döma af denna underliga, otvifvelaktigt i ett eller annat afseende magiska ornering är denna kaka åter i sin tur nära befreundad med de på samma sätt ornerade såkakor, som enligt samme folksedsforskare bakas till julen i Permiö i egentliga Finland, Multea i Satakunda och Petäjäkoski i Österbotten. I Permiö socken, där kakan i likhet med den af Ganander omtalade såkakan uttryckligen benämnes *touko-leipä*, inbakades lung- och lefverbitar, och brödet förbands således med ett animalt offer.

Märkligt är att stämplantet af jul- och såkakan med ett nyckelax möter äfven inom ett par af Sveriges östliga landskap, nämligen i Uppland (Sko socken)¹ och i Södermanland (Sorunda socken).² Har denna användning af nyckeln möjligen sin orsak i ljudlikheten mellan ax i nyckelax och i sädesax? I den med nyckel ornerade jul- och såkakan i Multea sätter man äfven kornax, likasom man i Danmark i skördegröten sätter ax af alla sädesslag, som man skördar.³ Denna enkla och, såsom det kan tyckas, nog så närliggande slutsats rubbas emellertid helt betänkligt af det förhållandet, att man äfven i Steiermark på samma sätt med en nyckel gör märken på bröd, *kletzenbrot*, som bakas till julen. Uraktlåtes detta, förbränner Perchta brödet vid gräddningen eller ock kommer det på annat sätt till skada.⁴ Måhända måste man därför antaga, att ifrågavarande folksed går tillbaka på nyckelns symboliska betydelse såsom öppnare (finsk *avain*, nyckel, af *avaa*, öppna),⁵ eller ock på något symboliskt tecken, för hvilket en eller annan äldre nyckeltyp lämpat sig, så vida man icke rent af bör söka förklaringen i betydligt ålderdomligare språkförhållanden än dem jag nyss antydt.

¹ Uppt. i Nord. museets arkiv af int. N. Keyland.

² Uppt. af Julia Kiellman-Göranson i Nord. M:s arkiv.

³ Feilberg, Ordbog over jyske almuesmål, art. skårgrød.

⁴ Zeitschr. für österr. Volkskunde 1895, s. 249.

⁵ Jfr. W. Köhler, Die Schlüssel des Petrus i Archiv für Relig.-Wissenschaft. B. 8 (1905) s. 214 ff.

Jag vill här slutligen till en något närmare granskning återupptaga Gananders uppgift, att den i juli bakade såkakan tillreddes till ära för Ukko eller Tor. På såväl de svenska som de norska kalenderstafvarna utgöres märket för den 29 juli af en yxa.¹ Men yxan tillades äfven Tor. S:t Olofs frändskap inom folktron med den gamla ask- och äringsguden har ock blifvit af fornforskare tydligt påvisad.² Särskildt har man fäst afseende vid det inflytande på äringen, som allmogen tillagt en del Olofsbilder. Vore det nu så, att konung Olofs döds- och minnesdag råkat infalla vid en tidpunkt, då bönderna af urgammalt firat en skördefest och en högtid för äringsguden, låge i detta förhållande en redan i och för sig tillfyllestgörande förklaring och en orsak af primär art till att S:t Olof blef ett bonde- och äringshelgon.

Det visar sig, att det varit en mycket utbredd sed, att kyrkan ungefär vid denna tid vigt den nya skörden. I Sverige välsignades i slutet af medeltiden, enligt Olaus Magnus, årets äring på Marias himmelsfärdsdag (d. 15 augusti). På samma dag viges i Ryssland åt hvarje hushåll ett bröd af den nya skörden, af hvilket en bit förtäres efter fastan »såsom första kötträtt», medan resten förvaras, invecklad i ett stycke linne, invid husets helgonbild för att vid behof tillgripas såsom läkemedel. I England inträffar denna kyrkliga brödingivning redan den första augusti, som därför benämnes *lammasday*, af angelsachsiska *hlafmaesse*, det är brödmessa.

Det ligger i sakens natur, att i samband med ett vidgad åkerbruk och ökade hushållssysslor skördefesten mer och mer framskjutits, och omsider finna vi den hafva med sina väsentligaste riter öfvergått i julhögtiden. I Finland kallades enligt Ganander den »på åtskilliga tider om hösten efter tröskning och inbärgning» hållna festen *vuodenalkajaiset* (*vuosi* år, *alka*, begynnelse, *alkaja*, upphofsman). Den successiva förskjutningen fram mot vintern hade i vårt land

¹ På de norska återfinnes samma märke därjämte äfven på den 3 aug., på hvilken dag konung Olofs lik upptogs ur den tillfälliga graf, där det under ett år varit jordadt. Legendan förmäler, att kroppen då ännu sett ut som en sofvandes, och att hår, skägg och naglar vuxit under tiden. (Se Snorre: Olof den heliges saga.)

² Montelius, Solgudens yxa och Tors hammare i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift b. 10, sid. 292.

otvifvelaktigt inträddt redan långt före kristendomens antagande, om ock denna genom den hedniska högtidens lösryckande från dess religiösa rotfäste torde i hög grad hafva befordrat denna glidning af de gamla skörderiterna. Emellertid saknas icke alldeles vittnesbörd från heden tid om en skördefest, som torde infallit tämligen vid samma tid på året som Olsmessan. I Hymeskvida förekommer i sista stansen en antydning om en högtid, som inträffade vid linskörden, alltså någon gång i augusti. Myten låter Tor och Tyr då hafva från jättemakterna eröfrat den ofantliga kitteln för gudarnas brygd. Detta passar mer på sädesskörd än på linskörd. Bland de nordiska gudarna är Tor den ende, om hvilken det förmäles, att bröd bragts guden såsom offer.¹ Detta allt är onekligen ett ganska knapphändigt vittnesmål. Emellertid synes det, som om vår kunskap om den dyrkan, som egnats Tor för erhållen skörd, från annat håll vunne en oväntad komplettering. Om tsjuvasjerna förmäler Strahlenberg, att de till sin skördefest, som inträffade i oktober, bryggde öl, och att de då offrade åt sin gud Tor förstlingen af skörden samt särskildt ett visst slags bröd, hvilket de satte fram för honom. Då tsjuvasjernas område ligger invid Nisjni Novgorod, torde man ha goda skäl att förmoda, att denna Torskult kommit till dem direkt från svenskarna.² En motsvarighet till detta offer förekom ännu vid medlet af 1100-talet hos slaverna på Rügen. Om dessa förtäljer Saxo, att de, när skörden lyktats, offrade en kolossal med mjöd bakad kaka åt guden Svantevit. På liknande sätt offrade redan grekerna i juli säd och bröd af den nya skörden åt Zeus Polieus för att få god äring följande år. Hvad åskgudens betydelse för äringen beträffar bör erinras om, att direkta uppgifter — hos Agricola, Bång, Ganander — finnas om, att finnarnas säningsfest firades till dennes, Ukko's, ära. Det var ju ock till denna vårhögtid som den i juli bakade skördekakan förvarades.

Men äfven den af prosten Westbladh framkastade och förkastade sammanställningen af det finska gumsoffret med det judiska påska-

¹ Snorre, Olof den heliges saga k. 118.

² Jag inser, att konsekvensen i så fall kräfver, att likasom det tsjuvasjiska *Tora* äfven andra finska folks af samma rot uppkomna namn på åskguden — alltså estn. *Tara*, ostjak. *Torum* — äfven leda sitt ursprung från svenskan.

lammet är väl värd ett närmare beaktande. Likhetera äro i själfva verket sannolikt större än prosten W. föreställt sig. Att vid bägge dessa högtider offerdjuret utgjordes af ett får utan vank är otvifvelaktigt icke det väsentliga. Det finnes andra likheter af större betydelse: Bägge festerna voro skördehögtider; vid bägge förekom ett kultbröd; vid bägge fick intet af offerdjurets kött lämnas oförtärdt. Men härtill torde icke likhetera hafva inskränkt sig. Med en i offerlammets blod doppad örtknippa beströkos hos judarna dörrposterna. Med al- och grankvistar bestänktes hos finnarne vid gumsens införande i pörtet dettas tröskel med vatten. Det bör härvid kanske icke lämnas obeaktadt, att alens i luften hastigt rodnande safve i folkföreställningen ofta sammanställas med blod. I lapparnes björnriter har den särskildt erhållit en stor betydelse. Med ringa fara för att misstaga oss kunna vi vidare förutsätta, att ännu ett par väsentliga likheter en gång förekommit mellan de bägge skördeoffren. Såväl hos ebreerna som hos de hedniska nordborna stänkte offerförrättaren af offerdjurets blod på de i högtiden deltagande, och otvifvelaktigt har på bägge hållen så en gång äfven skett vid äringsoffret (förbundsoffret). En annan likhet torde hafva varit den, att intet af offerdjurets ben fick krossas. Om det judiska påskalammet angifves detta uttryckligen, men detsamma gällde hos nordborna otvifvelaktigt äfven åtminstone det åt Tor egnade bockoffret.¹ Särskildt för med vegetationskulten, men äfven för annan med regenerationsföreställningar förbunden kult, var denna regel af väsentlig betydelse. Den iaktogs därför icke blott hos sädesodlande folk utan ock hos nomadfolk och jägare, såsom lapparna och åtskilliga andra boreala folk, särskildt i förbindelse med björnkulten.

Likhetera mellan den judiska och den nordisk-finska skördefesten hafva således varit i flera hänseenden öfverraskande stora, ja så stora, att man, utgående från de boreala och europeiska folkens offerriter, rent af torde våga att på grund af åtskilliga indicier uttala en förmodan om ännu en rituell likhet hos den ursprungliga judiska påskritualen, nämligen den att offerdjurets ben nedgräfts

¹ Jfr Gylfaginning 43.

vid ett heligt träd eller i en helig lund (eller senare i åkerfältet), och att dess hud uppsatts å det heliga trädets grenar. Hos såväl ebreer som finnar och nordbor har trädkult varit en uråldrig, förhärskande religionsform, och än i dag upphänga såväl finska och boreala som syriska folk allmänt offergärder i heliga träd. Att utförligare ingå på denna fråga förbjuder här utrymmet.

Huru stor likheten således en gång må hafva varit mellan judarnas påskfest och finnarnas skördehögtid, har dock prosten Westbladh säkerligen fullkomligt rätt i sitt förnekande af deras direkta samhörighet. Förhållandet är nämligen till stor del detsamma äfven med de lappska björnriterna, och äfven beträffande dessa har öfverensstämmelsen med det ebreiska påskalammet af åtskilliga författare påpekats. Likheterna måste därför förklaras så, att de dels härleda sig ifrån en gemensam urkälla, dels från likartade förutsättningar. Otvifvelaktigt bör man ock, såsom här redan antydts, från de väsentliga likheterna borträkna den, som för mången vid första ögonkastet torde förefalla såsom den mest betydelsefulla, nämligen offerdjurets art. Ehuru de till Sverige invandrade finnarna vid sin hitkomst medförde det högtidsfirande, som här behandlats, är det nämligen dock otvifvelaktigt, att de en gång långt dessförinnan öfvertagit denna sed, ehuru väl då med ännu ursprungligare drag, från oss svenskar. Och offerdjuret var då icke en gumse utan en bock, det djur som alltifrån den skandinaviska Norden ned till Trakien och Grekland framför andra erhöll rollen af växtlighetens och åkerfältets demon och därför offrades åt fruktbarhetens gudom. Samma halmfigurer, som i vissa socknar vid Siljan benämnas *julgumsar*, kallas i det öfriga Sverige likasom på kontinenten julbockar eller skördebockar. I Östergötland skall den kärffe, som var den sista på lasset och den första i ladan, till och med hafva kallats »vår herres bock». Bocken utgjorde i Norden det egentliga bondeoffret åt den egentliga bondeguden. Enligt Frostatingslagen skulle den frigifne trälen vid sitt »frelsiöl» slakta en bock. Ursprungligen var detta utan tvifvel ett offer åt Tor, ett den frigifnes första utöfvande af sin nyvunna värdighet och rätt såsom bondeman, om det ock gifvit Harbardsljöd anledning att i aristokratiskt öfvermod

kalla Tor för trälarnas gud. I den norska visan om julbocken, hvilken i likhet med andra vegetationsdemoner och äfven Tors boc-
kar dödas och åter blir till lif, heter det, att denna bock vistas på
»Elias' topp» eller »Elias' fjæld». Det är orimligt, att detta namn
tillkommit af ren tillfällighet. Elias blef under medeltiden och
är än i dag alltifrån Kaukasus till Arkangelsk åskgudens kristne
efterträdare. Härmed har jag dock icke velat påstå, att julbocken
leder sin egentliga härkomst från Torsbocken, men hvad jag vill
påstå är, att de bägge leda sina anor från en gemensam urfader,
skördebocken, och det så nära, att deras inbördes väsensfrändskap
i åtskilligt rent af synes vara en väsensgemenskap. Då det i Forn-
mannasögur (2,163) säges, att Tor uppåt sina egna söner, får väl ock
detta gåtfulla yttrande i här antydda förhållande sin förklaring:
skördens väsende var himmelsgudens son. Hvad åter en-talet be-
träffar behöfver jag väl knappast erinra därom, att vi icke behöfva
gå längre tillbaka än till brakteattiden för att finna gudabocken
uppträda ensam. Det är i samband med föreställningen om en åsk-
guden tillhörig vagn som äringsbocken kommer att uppträda i par.